

LEONID K. OSTROWSKI

Nowosybirsk

POLACY NA SYBERII W LATACH 1890-1935

Cechą charakterystyczną rozwoju historycznego Rosji był fakt, iż nie była ona narodowościowym państwem Rosjan, lecz państwem dynastii stanowych oraz państwem wielonarodowym. Dynastia carska wraz z ustrojem stanowym tworzyły fundament imperium rosyjskiego. Jednakże już wiek XVIII, gdy w świecie kształtowały się nowe procesy ekonomiczne, społeczne i kulturowe prowadzące w konsekwencji do rozpadu porządku feudalno-stanowego, dał początek tworzeniu się współczesnych narodów i ruchów narodowościowych. W XIX w. także Rosja została ogarnięta ruchami narodowościowymi¹. Wyzwolenie chłopów, industrializacja, urbanizacja, likwidacja analfabetyzmu, pojawienie się prasy sprzyjały kształtowaniu się samoświadomości narodowej.

Pierwszym masowym narodowo-wyzwoleńczym ruchem w XIX-wiecznej Rosji był ruch polski, którego najbardziej wyrazistym przejawem stały się powstania listopadowe i styczniowe. Upadki powstań doprowadziły do zmiany kierunku rozwoju narodowego ruchu polskiego. Współczesna polska narodowość kształtowała się w dużej mierze pod wpływem przyspieszonej industrializacji na ziemiach polskich. Szczególne znaczenie miał tu proces kształtowania się poczucia tożsamości polskiej wśród chłopów. Ich integrację narodową dodatkowo stymulowała polityka rusyfikacji oraz ograniczenia narzucone Kościołowi katolickiemu.

Polski ruch narodowy, a szczególnie powstanie 1863 r. miało duży wpływ na ruch społeczny w Rosji. Jednakże w Rosji, w odróżnieniu od Polski, nie wytworzył się jednolity ruch narodowy. Nastawienie rewolucyjne w rosyjskim

¹ A. K a p p l e r, *Russland als Vielvölkerreich. Entstehung. Geschichte. Zerfall*, München 1993, s. 199.

ruchu społecznym w XIX w. i na początku XX w. wzięło górę nad tendencjami narodowymi.

Odrębnością rozwoju historycznego Rosji początku XX w. był fakt, iż nie dokonała się tu rewolucja burżuazyjna. Rosja nie miała konstytucji, nadal istniał stanowy podział społeczeństwa, chłopci nie byli równouprawnionymi obywatelami państwa. Ze sprzecznościami natury społecznej, politycznej i ekonomicznej w Rosji przed zamachem stanu łączyły się konflikty narodowościowe.

Stosunki rosyjsko-polskie są ważnym aspektem historii Rosji jako kraju wielonarodowościowego. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie fragmentu tych dwustronnych relacji poprzez ukazanie problemu obecności Polaków na Syberii w okresie od końca XIX w. do pierwszego trzydziestolecia wieku XX.

W wieku XIX syberyjska Polonia składała się w swej większości z zesłańców politycznych. Według obliczeń historyków radzieckich po powstaniu w latach 1863-1864 na Syberię zesłano około 20 tysięcy osób². Autor niniejszej pracy dokonał obliczenia liczby Polaków zesłanych na Syberię z powodów politycznych od połowy lat dziewięćdziesiątych XIX wieku do lutego 1917 r. Ustalone zostały nazwiska 2001 zesłańców politycznych i katorżników³. Mimo to określenie dokładnej liczby Polaków zesłanych na Sybir w tym okresie nie jest możliwe.

W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w. powiększała się liczba Polaków dobrowolnie przesiedlających się na Syberię. Tysiące inżynierów, wojskowych, lekarzy i nauczycieli przybywało tu z Polski i Litwy. Jednakże należy podkreślić, iż kolonizacja Syberii w XIX i na początku XX w. miała przede wszystkim charakter agrarny. Ten etap w historii Polonii syberyjskiej rozpoczął się masowymi przesiedleniami chłopów u schyłku XIX w., a zakończył pokojem ryskim i powrotem znacznej części tych zesłańców do Kraju.

² Badacze mówią o różnych liczbach: N. P. Mytina podaje liczbę 18 606 osób, S. F. Kowal – 22 000 osób (N. P. M y t i n a, *Wo głubinie sibirskich rud: k stoletiju wosstaniija pol'skich ssyl'nych na Krugobajkal'skom traktie*, Moskwa 1966, s. 11; *Istorija Sibiri s drewniejšych wremion do našych dniej*, t. III, L 1968, s. 114).

³ L. K. O s t r o w s k i j, *Cislennost', sostaw i razmieščenieje pol'skich politiceskich ssyl'nych w Sibiri (sredina 90-tych godow XIX w. – 197 g.)*, w: *Socyal'no-ekonomiceskije omošeniija i klassowaja bor'ba w Sibiri dooktabr'skogo perioda*, Nowosybirsk 1987, s. 140-141.

Po reformach Aleksandra II w Rosji jedną z najważniejszych spraw, jakie należało rozwiązać, był problem zasiedlenia i zagospodarowania terenów syberyjskich. Polacy od dawna brali aktywny udział w ekonomicznym rozwoju tego obszaru. Akcja przesiedlenia na Syberię chłopów, w tym również Polaków, spowodowana była przeludnieniem wsi w zachodnich guberniach Rosji. Na Ukrainie np. 6 mln chłopów posiadało 4 mln diesiatin ziemi, a 7 tys. ziemian rosyjskich i polskich posiadało 6,5 mln diesiatin⁴. Brak ziemi był więc jedną z głównych przyczyn przesiedlenia polskich chłopów na Syberię⁵. Carat w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX w. utrudniał przesiedlenia, chroniąc interesy ziemian, dla których chłopcy byli tanią siłą roboczą. Jednak w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w. władze rosyjskie zauważyły, że te przesiedlenia przynoszą państwu określone korzyści ekonomiczne i to było powodem zmiany polityki w odniesieniu do przesiedleń. Budowa linii kolei syberyjskiej w latach 1891-1903 sprzyjała nie tylko rozwojowi przemysłu, ale także zwiększyła migracje ludności. Tysiące chłopów z zachodnich guberni Rosji – głównie Polaków, Białorusinów i Ukraińców – przesiedlało się wówczas na Syberię. Pochodzili oni przede wszystkim z guberni wileńskiej, witebskiej, wołyńskiej, grodzieńskiej, lubelskiej, mińskiej, mohylowskiej, piotrkowskiej i radomskiej⁶. Już w roku 1885 z guberni radomskiej wyjechała niewielka grupa przesiedleńców, którzy osiedlili się m.in. w wiosce Suchorecie, w powiecie tomskim, w guberni tomskiej⁷. Polscy chłopcy osiedlali się głównie w guberni tomskiej oraz irkuckiej. Według dokumentów znajdujących się w Państwowym Archiwum Obwodu Nowosybirskiego⁸ polscy chłopcy zamieszkiwali przede wszystkim osiedla wiejskie (posiołki), które przedstawia tabela 1:

⁴ D. B o w u a, *Borba za ziemię na prawobrzeżnej Ukrainie s. 1863 do 1914 god: nowaja kniga ob ukraińsko-polsko-ruskich odnoszenijach*, w: *Rossija-Ukraina: istorija wzaimo-odnoszenij*, Moskwa 1997, s. 175.

⁵ Gosudarstwennyj Archiw Nowosibirskoj Obłasti (dalej cyt.: GANO), f. p-1, op. 3, d. 162, s. 166; d. 157, s. 149; d. 158, s. 88; d. 163, s. 345; d. 175, s. 11.

⁶ Jednak zmiana miejsca zamieszkania nie oznaczała poprawy ich sytuacji materialnej. Ks. Kochanowski, proboszcz parafii w Kazaniu, pisał: „Co do kolonistów litewskich, czyli tak zwanych przesiedleńców, wypada zanotować fakt niepokojący, że większość znajduje się w największej nędzy; ściągnięci tu obietnicami gruntów, nie dostali nic i zmuszeni są wynajmować się za niezmiernie niską płacę na parobków u Niemców kolonistów” (*Kronika Kościelna Krajowa. Korespondencja z Kazania*, „Przegląd Katolicki” 23(1885), nr 38, z 17 IX, s. 600).

⁷ A. K u c z y ń s k i, *Syberia. Czteryście lat polskiej diaspory*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1993, s. 103; GANO, fond. p.-1, op. 3, d. 196, s. 288.

⁸ GANO, f. r-1, op. 3, d. 68, 116, 137, 146-162.

Tab. 1. Większe osiedla polskich chłopów na Syberii
w latach 1921-1922

Zachodnia Syberia

Gubernia	Ujezd (powiat)	Wołost (gmina)	Wioska
Tomska	Mariiński	borokowska	Borokowka
			Malinówka
			Kuźminka
			Bukmijża
		złotogorska	Wiazimskij
		bierczekuńska	Woskriesienka
	Tomski	mołcianowska	Położowskoje
		semiłużskaja	Białystok
			Suchoriecie
			Recica
	bołotieskaja	Iksa	
Omska	Tarskij	atirskaja	Malinówka
Nowonikołajewska	Nowonikołajewski	ojaszinskaja	Borowskoje
		bierdskaja	Sosnowka
	Kajinskij	niżnikajenskaja	Paramonowskoje

Wschodnia Syberia

Gubernia	Ujezd (powiat)	Wołost (gmina)	Wioska
Jenisejska	Minusinskij	sałbynskaja	Malinówka
			Kreślówka
			Ałgasztynk
	Krasnojarskij	bolszomorłyńska	Jentaul
		mieżewskaja	Nikołajewka
			Łakino
			Chmielowo
	wierszynorybinskaja	Kanok	
Irkucka	Bałaganskij	tichanowskaja	Wierszyna

Źródło: GANO, fond. p. 1, op. 3, d. 68, d. 116, d. 137, d. 146, d. 147-162.

Liczba Polaków na Syberii zwiększyła się wyraźnie w czasie I wojny światowej. W tym okresie część chłopów z guberni lubelskiej, chełmskiej, łomżyńskiej i siedleckiej przesiedlono na wschód, w tym również na Syberię⁹. Przykładowo, do guberni tomskiej przybyli wtedy chłopcy polscy z guberni witebskiej¹⁰.

W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia wzrosła liczba Polaków, robotników, inżynierów, żołnierzy, lekarzy i nauczycieli, którzy osiedlili się na Syberii. Często zwiększenie liczby przesiedlonych Polaków było wynikiem określonej polityki caratu. W 1912 r. władze carskie wykupiły z rąk prywatnych kolej warszawsko-wiedeńską, mając na uwadze względy nie tylko ekonomiczne, ale również polityczne. W rezultacie tego posunięcia zwolniono z pracy tysiące polskich kolejarzy, co w następstwie spowodowało rusyfikację kolei¹¹. Dla ilustracji podajemy następujący przykład: ślusarz z Białegostoku, Aleksander Zalewski, pracujący na stacji kolejowej w Iłanskij w guberni jenisejskiej, od 1900 do 1922 r., gdy chciał powrócić do Polski, to w ankiecie podał jako przyczynę przesiedlenia na Syberię fakt nie zatrudniania katolików na kolei. O tym pisali również w ankietach inni polscy robotnicy¹². Znaczne utrudnienia w karierze napotykali w Królestwie Polskim urzędnicy. To także często powodowało ich wyjazdy na Syberię.

W rezultacie tych migracji ludność polską mieszkającą na Syberii w 1917 r. można podzielić na następujące grupy:

- osoby od dawna zamieszkujące Syberię (np. potomkowie powstańców), chłopcy polscy,
- robotnicy i urzędnicy przybyli na Syberię w celach zarobkowych,
- zesłańcy i katorżnicy,
- Polacy przesiedleni w związku z wybuchem I wojny światowej,
- żołnierze polscy¹³.

Najbardziej znaczącym źródłem dla studiów składu i liczby Polonii syberyjskiej są spisy ludności. W niniejszym opracowaniu wykorzystano dane ze spisu ludności z 1920 r. Wynika z nich, iż w guberni omskiej Polacy stanowili znikomą część ludności – 0,75%, lecz polska ludność miejska owej gu-

⁹ K u c z y ń s k i, *Syberia*, s. 106.

¹⁰ GANO, fond. p. 1, op. 3, d. 154, s. 56.

¹¹ *Dzieje Polski*, red. J. Topolski, Warszawa 1976, s. 552.

¹² GANO, fond. p. 1, op. 3, d. 180, s. 1.

¹³ I. W. N a m, *K woprosu o polskich organizacjach w Sibiri w 1917 g.*, w: *Iz istorij socjalno-ekonomiczeskoj i političeskoj žizni Sibiri*, Tomsk 1980, s. 118.

berni była stosunkowo duża i wynosiła 4,2% ogółu mieszkańców miast. Polacy zamieszkujący miasta guberni liczbowo przewyższali nawet Ukraińców i Białorusinów¹⁴. Według danych spisu ludności z 1920 r. na terenie guberni tomskiej w miastach Polacy stanowili 3,1% ogółu ludności, natomiast na wsiach 1,3%. Łącznie w 1920 r. Polacy stanowili 0,6% całej ludności Syberii¹⁵.

Polacy na Syberii podejmowali różne zajęcia i prace. Wielu z nich zatrudnionych było w spółdzielniach spożywczych. W roku 1918 przeprowadzono spis pracowników spółdzielni spożywczych na Syberii, z którego wynikało, że Polacy byli – co do liczebności – na drugim miejscu po Rosjanach. Wśród pracowników zajmujących się finansami (buchalterzy, rachmistrze) Polacy stanowili 7-10%¹⁶.

XIX-wieczni historycy podkreślają, że Polacy na Syberii zachowali swoją kulturę i wiarę katolicką. Stanowili oni zarazem przeważającą część katolików Syberii. W 1914 r. na tamtym terenie w trzech dekanatach: irkuckim, tomskim i omskim było 25 parafii, 7 kościołów filialnych oraz 22 kaplice. Łączna liczba katolików na Syberii wynosiła wówczas 104 445 osób¹⁷. Dla Polaków żyjących w obcym wyznaniowo państwie Kościół katolicki był nie tylko miejscem, gdzie sprawowano liturgię, ale stanowił ostoję polskości i kultury polskiej. Ważne jest również i to, że katolicyzm przyczynił się do utrwalenia moralności wśród Polaków na Syberii.

W drugiej połowie XIX w. Polacy zorganizowali na Syberii wiele organizacji charytatywnych. We wschodniej Syberii w latach 1918-1920 działały gminy polskie w Irkucku, Krasnojarsku, Aczeńsku, Czycie i Zimie. W Irkucku działał Dom Opieki dla dzieci polskich, którym kierowała Izabella Moller¹⁸. W Tomsku w 1893 r. została utworzona organizacja charytatywna w celu niesienia pomocy katolikom. Podobne organizacje powstawały w Krasno-

¹⁴ *Itogidemograficeskoj perepisi po Omskoj gubernii. Wozrastnoj i nacionalnych sostaw naselenija s podrazdelenijem po polu i gramotnosti*, Omsk 1923, s. 100-103.

¹⁵ Ł. A. G o l i s z e w a, *Organizacija nacionalnych otdelov pri Sowietach na teritorii Sibiri (1920-1921)*, w: *Trudy Tomskiego gosudarstwiennogo uniwersiteta im. W. W. Kujbyševa*, t. 158: *Woprosy istorii Sibiri*, wyp. 2, Tomsk 1965, s. 166.

¹⁶ A. A. N i k o ł a j e w, *Rabotniki potribictielskoj koopieracij Sibiri podanym ankietno-wo obsliedowanije 1918 god*, w: *Problemy agrarnowo demograficzeskowo rozwitiej Sibierij*, Nowosybirsk 1997, s. 42-43.

¹⁷ B. K u m o r, *Kościół i katolicy w cesarstwie rosyjskim (do roku 1918)*, w: *Odrodzenie Kościoła katolickiego w byłym ZSRR. Studia historyczno-demograficzne*, red. E. Walewander, Lublin 1993, s. 47-48.

¹⁸ GANO, f. 1, op. 3, d. 169, s. 264.

jarsku i Omsku¹⁹. W Omsku kierował nią S. Jazdowski. Poza działalnością charytatywną organizacje te prowadziły również biblioteki, np. w Tomsku i Omsku.

W niektórych miastach syberyjskich funkcjonowały polskie szkoły. W Irkucku szkoła ludowa działała przy gminie polskiej. W Omsku istniała szkoła kierowana przez Wandę Jazdowską, która była związana z polskimi organizacjami charytatywnymi²⁰.

Nowym etapem w dziejach Polaków na Syberii był wybuch I wojny światowej. Nastąpiła wówczas militaryzacja życia społecznego. Po obaleniu caratu wzmożła się walka polityczna, która podzieliła społeczeństwo. W tym czasie na Syberii powstały polskie organizacje wojskowe, przede wszystkim należy tutaj wymienić V Dywizję Strzelców Polskich. Według szacunków historyków polskich liczyła ona 8-10 tys. żołnierzy. Dywizja wzięła udział w walkach z probolszewicką partyzantką na Syberii zachodniej²¹. Wiktor Mańkowski, urzędnik z Tomsku pisał, że społeczność polska w Tomsku zachęcała młodzież do wstępowania do wojska polskiego²². Polacy mieszkający na Syberii mogli zgłaszać się do punktów rekrutacyjnych wojska polskiego w Tomsku i Krasnojarsku. Nawet chłopcy polscy z wiosek Suchoriecie (gub. tomska) i Nikołajewka (gub. jenijska) w 1919 r. wstępowali do V Dywizji Strzelców Polskich²³.

Po podpisaniu w marcu 1918 r. pokoju brzeskiego między Rosją i Niemcami, a także po powstaniu niepodległej Polski, dla Polaków zamieszkałych na Syberii otworzyła się szansa powrotu do Ojczyzny. Jednakże wojna domowa w Rosji w znacznym stopniu utrudniła te wyjazdy. Na terytorium Syberii w 1919 r. działały delegatury Polskiego Komitetu Wojennego, m.in. w Irkucku, Omsku, Nowonikołajewsku, Krasnojarsku i Tomsku. Polacy zgłaszający się do tych delegatur mogli otrzymać zaświadczenie o rzeczeniu się obywatelstwa rosyjskiego i polski paszport. Blankiety tych dokumentów drukowano w Irkucku i Nowonikołajewsku. Jednak później bolszewicy dokumenty te skonfiskowali²⁴.

¹⁹ GANO, f.1, op. 3, d. 160, s. 318; d. 168, s. 93.

²⁰ *Wies Omsk. Sprawocznik ukazatiel na 1911 god*, Omsk 1911, s. 66.

²¹ K u c z y ń s k i, *Syberia*, s. 110-112.

²² W. M a ń k o w s k i j, *W ognie rewolucyjnych bur'*, „Sibirskaja starina” 1977, nr 12 (17).

²³ GANO, fond. 1, op. 3, d. 192, s. 192, d. 190, s. 72.

²⁴ GANO, fond. 1, op. 3, d. 217, s. 82.

Po podpisaniu 18 marca 1921 r. w Rydze umowy pokojowej pomiędzy Rosją Radziecką a Polską dążenie powrotu do Polski przyjęło wśród Polaków formę fali optacyjnej. Tysiące Polaków na terenie całej Syberii składały podania do Sibrewkomu z prośbą o otrzymanie polskiego obywatelstwa. Jak podają dokumenty z archiwum w Nowosybirsku, o polskie obywatelstwo ubiegali się nie tylko Polacy, lecz również Białorusini, Ukraińcy, Rosjanie oraz osoby innych narodowości, niegdyś zamieszkujące tereny, które na mocy umowy 1921 r. zostały przyłączone do Polski.

Zakończenie wojny domowej w Rosji oznaczało dla Polaków zamieszkałych na Syberii powstanie zupełnie nowej sytuacji. Prześladowania tych, którzy walczyli w polskich formacjach wojskowych, były bardzo silne. Dopiero po podpisaniu 18 marca 1921 r. pokoju w Rydze powstała realna szansa powrotu do Kraju. Na mocy tego układu Polacy na Syberii w ciągu roku po ratyfikacji pokoju ryskiego mogli składać pisemne oświadczenie, że chcą przyjąć obywatelstwo polskie. Tysiące z nich od Omska do Irkucka złożyło takie oświadczenia. W Nowomikołajewsku pracowało polskie przedstawicielstwo, które przyjmowało te oświadczenia. Kierował nim Kazimierz Gintowt. Poza tymi oświadczeniami składano również specjalne ankiety²⁵. Składali je nie tylko Polacy, ale także ci, którzy chcieli przyjąć obywatelstwo polskie.

Tab. 2. Narodowość osób składających podanie o obywatelstwo polskie (1921-1922).

Narodowość	Liczba	%
Białorusini	227	9,5
Żydzi	28	1,2
Łotysze	11	0,5
Litwini	6	0,2
Niemcy	39	1,6
Polacy	1584	66,6
Rosjanie	161	6,8
Ukraińcy	92	3,9
Czesi	11	0,5
Brak danych	218	9,2
Razem	2377	100

Źródło: GANO, f.1, op. 3, d. 146-152.

²⁵ W niniejszym opracowaniu zanalizowano 2377 takich ankiet.

Przyczyny, dla których Polacy chcieli wrócić do Kraju, były różne. Większa część z nich nie czuła się tam bezpiecznie, zwłaszcza po utrwaleniu się władzy bolszewickiej. Wielu z nich posiadało w Polsce swój majątek i krewnych²⁶. Ponadto sytuacja materialna części z nich była bardzo trudna. Z powrotem wiązali więc nadzieję na poprawę swojego bytu. Jednak takich przesiedleńców było stosunkowo mało²⁷.

Jeśli chodzi o strukturę zawodową osób składających podanie o obywatelstwo polskie, w większej części byli to chłopi.

Tab. 3. Zawód osób składających podanie o obywatelstwo polskie (1921-1922)

Zawód	Liczba	%
Artyści	1	0,1
Aptekarze	8	0,3
Bezrobotni	2	0,1
Wojskowi	8	0,3
Inżynierowie	21	0,9
Pozostający na utrzymaniu rodziny	12	0,5
Woźnicy	3	0,1
Gospodynie domowe	163	6,8
Pomoc domowa	1	0,1
Chłopi	1443	60,7
Personel medyczny	17	0,7
Pszczelarze	1	0,1
Przedsiębiorcy	31	1,3
Fryzjerzy	1	0,1
Duchowni prawosławni	3	0,1
Robotnicy	185	7,8
Rzemieślnicy	70	2,9
Pracownicy kultury	2	0,1
Urzednicy	166	6,9

²⁶ GANO, fond. 1, op. 3, d. 174, s. 746.

²⁷ GANO, fond. 1, op. 3, d. 187, s. 61.

Nauczyciele	18	0,8
Studenci i uczniowie	30	1,2
Naukowcy	1	0,1
Fotografowie	1	0,1
Brak danych	184	7,7
Razem	2377	100

Źródło: GANO, f. 1, op. 3, d. 146-152.

W wyniku powrotu do Polski, znacznemu zmniejszeniu uległa liczba Polaków zamieszkałych na Syberii. Na przykład w miastach guberni ałtajskiej po spisie z 1920 r. na 1000 mieszkańców Polaków było 9,7 osoby, a po spisie z 1923 już tylko 5,8²⁸. W miastach guberni omskiej w roku 1920 mieszkało 5603 osób narodowości polskiej, a w 1923 r. już tylko 3598²⁹.

Najważniejsze jest jednak to, że przez naciski władz bolszewickich największe straty poniosła kultura polska na Syberii. Na początku lat dwudziestych funkcjonowały na Syberii polskie szkoły, które w wyniku nacisków władz bolszewickich uległy stopniowej ateizacji. W 1918 r. rozpoczęła się walka z religią. Początek temu dał dekret „O rozdziale Kościoła i państwa”, wydany 23 stycznia 1918 r. Spowodowało to masowe zamykanie kościołów i prześladowania duchownych i samych wiernych.

Historyk Jan Wróbel pisze o trzech etapach polityki władz komunistycznych wobec katolicyzmu. Pierwszy etap 1918-1922 – to okres chaotycznych i żywiołowych represji. Drugi etap 1923-1929 – to pewnego rodzaju osłabienie represji, wynikające z wprowadzenia polityki NEP-u, który był ograniczoną próbą unowocześnienia gospodarki. Trzeci etap rok 1929 i następne lata – to okres przyspieszonej likwidacji katolicyzmu³⁰. Do 1935 r. na rozległym terenie archidiecezji mohylowskiej pozostało zaledwie 16 księży³¹.

Polityka wyznaniowa caratu w ograniczonym wzglądzie, ale dawała jednak możliwość wyznawania katolicyzmu, przynajmniej bez zagrożenia życia. Istniała również możliwość tworzenia pewnych organizacji narodowości-

²⁸ *Ałtajskij jeżegodnik za 1922-1923 chozjajstwiennyj god*, Barnauł 1924, s. 52-53.

²⁹ *Itogi demograficznej pieriepisi 1920 goda po omskoj guberni*, Omsk 1923, s. 102.

³⁰ J. W r ó b e l, *Polityka ZSRR wobec Kościoła katolickiego w latach 1917-1939*, w: *Polacy w Kościele katolickim w ZSRR*, red. E. Walewander, Lublin 1991, s. 90-91.

³¹ T. K o n d r u s i e w i c z, *Katolicystwo w Rosji: istorija i sowriemiennost (na primierie jewropijskiej ciasti Rosiji)*, Moskwa 1996, s. 13.

wych, religijnych i kulturalnych. Władze bolszewickie natomiast prowadziły politykę bezwzględnej walki z Kościołem, zarówno prawosławnym, jak i katolickim. Lata dwudzieste były etapem przygotowującym rozbięciu organizacji polskich i niemal całkowitego zniszczenia kultury polskiej na Syberii. Ostatecznie nastąpiło to w latach trzydziestych.

Należy jednak zwrócić uwagę na szczególne cechy rozwoju życia kulturalnego Polonii syberyjskiej na przełomie XIX i XX w. Już XIX-wieczni badacze zauważyli, że Polacy zamieszkujący Syberię zachowywali swoją kulturę i tradycje religijne. Polacy stanowili dużą część katolików Syberii. Ogniskami rozwoju kultury polskiej stały się przede wszystkim miasta, takie jak Irkuck, Tomsk, Krasnojarsk, Nowonikołajewsk, Omsk i Tobolsk. Tu znajdowały się świątynie katolickie, które jednocześnie pełniły funkcje kulturowe. Katolickie kościoły i kaplice istniały też w małych miasteczkach i na wsiach syberyjskich. Dokumenty znajdujące się w archiwum nowosybirskim potwierdzają istnienie kościołów w Krasławce i Kanoce w guberni jenißejskiej, a także w Timofiejewce i Borokowce w guberni tomskiej. Miejscowości te – jak wspomniano – były w dużej części zamieszkane przez polskie rodziny, stąd też wśród wiernych owych kościołów przeważali polscy chłopci. Według relacji Polaków od dawna zamieszkujących Nowosybirsk³², kościoły istniały również w takich miejscowościach Syberii, jak Mariińsk, Tiuchtiet oraz we wsi Dobrienka w guberni tomskiej.

Mówiąc o roli, jaką spełniał Kościół katolicki w życiu Polaków i innych narodów zamieszkujących Syberię, można zgodzić się z opinią jednego z badaczy historii katolicyzmu na Syberii, który stwierdza, iż tradycje religijne pomagały ludziom, którzy trafiali w obce strony, szybciej się przystosować do nowych warunków, dostarczały one bowiem ludziom duchowego wsparcia³³.

Co się zaś tyczy języka polskiego, w jakim stopniu był zachowywany w środowisku polskiej diaspory na Syberii, na ten temat, niestety, mamy jedynie nieliczne świadectwa starszego pokolenia Polaków. Twierdzą oni, że we wsiach Syberii w pierwszym trzydziestoleciu naszego stulecia po polsku mówiło starsze pokolenie, czyli babcie i dziadkowie naszych respondentów. Średnie pokolenie rozmawiało po polsku jedynie z dziećmi. Kwestia, jak

³² Autor nagrał w 1990 r. wspomnienia najstarszych Polaków w Nowosybirsku M. I. Szewaszkiewicza i B. S. Studzińskiego.

³³ T. G. T i t o w a, Oeerki istorii i sowremennogo sostajania katoliëskoj cerkwi w Zapadnoj Sibiri, Nowosybirsk 1995, s. 23 (mps pracy dyplomowej).

szeroko język polski był rozpowszechniony wśród Polaków Syberii, wymaga dalszych badań.

Ważne również pozostaje pytanie o polskie organizacje na Syberii. Polacy żyjący tam na przełomie XIX i XX w. stworzyli wiele organizacji dobroczynnych i kulturalno-oświatowych. Powstawały one przede wszystkim w miastach syberyjskich. Przykładem może być stowarzyszenie dobroczynne świadczące pomoc na rzecz potrzebujących wyznania rzymskokatolickiego, które powołano w Tomsku w 1893 r. przy świątyni katolickiej³⁴. Stowarzyszenie to w 1900 r. otworzyło ochronkę dla biednych dzieci.

Polacy syberyjscy podejmowali próby wydawania gazet w języku polskim. W 1916 r. w Nowonikołajewsku ujrzał światło dzienne tygodnik „Głos Syberii”, redagowany przez G. J. Bułynko, lecz w październiku tegoż roku gazeta została zamknięta przez miejscowe władze³⁵.

Po rewolucji w lutym 1917 r. zaczęło się rozwijać życie społeczno-kulturalne Polaków. Powstały polskie szkoły i gimnazja. Stowarzyszenia zorganizowane przez Polaków-żołnierzy powstały w Omsku, Tomsku, Nowonikołajewsku oraz Irkucku. Te właśnie stowarzyszenia wojskowe stanowiły podstawę dla formowania polskich jednostek wojskowych. Pośród polskich organizacji społecznych najważniejszą rolę odegrało „Ogniwo” w Irkucku i „Ognisko Polskie” w Nowonikołajewsku. Na Syberii istniały także organizacje polsko-litewskie. W 1917 r. w Tobolsku powstał Klub Polsko-Litewski³⁶. Rozwijały też swą działalność pośród miejscowych Polaków partie polityczne, szczególnie PPS i SDKPiL.

Rewolucja 1917 r. oraz wojna domowa w Rosji podzieliła – jak powszechnie wiadomo – społeczeństwo rosyjskie na tzw. białych i czerwonych. Podczas wojny domowej Polacy także znaleźli się po obu stronach barykady. Należy tu przypomnieć, iż znaczną część Polonii syberyjskiej stanowili zesłańcy polityczni. Po obaleniu caratu zaczęli oni odgrywać istotną rolę w radach deputowanych robotniczych i wojskowych. Wśród radzieckich liderów w miastach Syberii znaleźli się polscy zesłańcy, m.in.: F. Wróblewski, J. Leśniewski, A. Malinowski, W. Matuszewski. Na terenie Syberii działała V Dywizja Strzelców Polskich, dowództwo której chciało zachować neutralność. Według oceny polskich historyków zrzeszała on w swoich szeregach około 8-10 tys. osób i prowadziła walki przeciwko „czerwonym” partyzantom Za-

³⁴ I. S i e m i o n o w a, *Blagotoworitel'noje obščestwo*, „Sibirskaja starina” 1977, nr 12 (17).

³⁵ N a m, *K woprosu*, s. 119-120.

³⁶ Tamże, s. 123.

chodniej Syberii³⁷. Polska kolonia w Tomsku, jak utrzymuje Wiktor Mańkowski, pracownik urzędu podatkowego w Tomsku, wspierała dywizję finansowo³⁸. Młodzież licznie zapełniała jej szeregi. Niestety, nie mamy informacji o sytuacji w innych miastach Syberii.

Upadek rządów A. W. Kołczaka ogromnie wpłynął na losy Polaków. Wszczęto prześladowania „kontrewolucjonistów”, w tym i żołnierzy V dywizji. Przy tym początek ofensywy J. Piłsudskiego przeciwko bolszewikom wiosną 1920 r. spowodował kolejną falę represji. W tym roku bolszewicy utworzyli sekcje narodowościowe na szczeblu guberni i powiatów. Przed narodowościowymi sekcjami komunistycznymi postawiono cel: „zmienić kierunek działalności narodowych kulturalno-oświatowych stowarzyszeń i instytucji od wewnątrz, przekształcając je w ośrodki pracy polityczno-wychowawczej”³⁹.

U podstaw działalności, którą bolszewicy prowadzili wśród mieszkających na Syberii przedstawicieli zachodnich mniejszości narodowych (Polaków, Niemców, Litwinów i in.), stała teza W. I. Lenina mówiąca, że proletariusze nie mają swojej ojczyzny. Ze względu na realizację polityki narodowościowej bolszewików na Syberii i działalność miejscowych władz, w październiku-grudniu 1920 r. został powołany oddział narodowościowy przy Sibrewkomie, a także oddziały narodowościowe na szczeblu guberni i powiatu⁴⁰. Te ostatnie miały zająć się wydawnictwem literatury i periodyków oraz kształcić narodową kadrę radzieckich pracowników. Oddziały narodowościowe miały odegrać rolę prawnych obrońców interesów narodowości, lecz wydaje się, że główne ich zadanie zostało zredukowane do poniższego: „Należy dążyć do skierowania odosobnionej bezpartyjnej masy danej miejscowości na drogę radzieckiego budownictwa, sprzyjać rozwarstwieniu klasowemu, wzrostowi poziomu kultury oraz samoświadomości klasowej wśród szerokich mas pracujących”⁴¹. Oddziały narodowościowe na szczeblu guberni zostały powołane w Tomsku, Irkucku, Krasnojarsku, Barnaule i Omsku. W ich skład wchodziły pododdziały do pracy wśród miejscowych Polaków.

³⁷ K u c z y ń s k i, *Syberia*, s. 110-112.

³⁸ M a ń k o w s k i j, *W ognie*.

³⁹ L. A. G o l i s z e w a, *Diejatel'nost' nacionalnych kommunističeskich sekcij po internacionalnomu wospitaniju i spoloženiju nierusskogo naselenija Sibiri posle oswożdenija ot kolëakowšëiny*, w: *Trudy Tomskogo gosudarstwiennogo uniwersiteta im. W. W. Kujbyšewa*, t. 231: *Woprosy istorii Sibiri*, wyp. 7, Tomsk 1972, s. 132.

⁴⁰ G o l i s z e w a, *Organizacija nacionalnych otdelov*, s. 167.

⁴¹ Tamże, s. 169.

Wraz z prowadzeniem w Rosji Radzieckiej na wiosnę 1921 r. nowej polityki gospodarczej zaszły wielkie zmiany w pracy władz państwowych, tak w centrum, jak i na peryferiach. Nowa polityka gospodarcza władzy radzieckiej współgrała z liberalizmem w kwestii narodowościowej. W szczególności zostały stworzone pewne warunki do rozwoju języków mniejszości narodowych. Walka z analfabetyzmem prowadziła do powstania szkół narodowych; np. w szkołach podstawowych RSFSR w 1935 r. nauczanie prowadzono w 80 językach⁴². Poszerzała się także sieć polskich szkół, również na Syberii.

25 stycznia 1920 r. przy Sibrewkomie został utworzony syberyjski oddział oświaty narodowej, który posiadał pododdział mniejszości narodowych⁴³. Wraz z poszerzaniem sieci szkół oraz instytucji kulturalno-oświatowych zostały podjęte próby rozwiązania kwestii przygotowania kadry. Już na wiosnę 1920 r. na kursach nauczycieli szkół narodowych, które zostały utworzone na bazie Politechniki Omskiej, otrzymali przygotowanie łotewscy, estońscy oraz polscy nauczyciele⁴⁴. W ramach omskiego instytutu oświaty narodowej został utworzony dział mniejszości narodowych składający się z pięciu sekcji: łotewskiej, estońskiej, polskiej, ukraińskiej i tataro-kazachskiej, na których studiowało 150 studentów⁴⁵.

Jednak stosunkowo liberalna polityka rządu radzieckiego w sprawie kwestii narodowej miała miejsce jedynie do końca lat dwudziestych. Przyspieszona industrializacja, a w szczególności przymusowa kolektywizacja (1929-1934) kosztowały wiele ofiar ze strony narodów Związku Radzieckiego.

W tym czasie komunistyczny rząd Józefa Stalina zmienił politykę kulturową. W latach trzydziestych oświata w Związku Radzieckim była zunifikowana. Pod koniec zaś tych lat język rosyjski stał się obowiązkowy we wszystkich szkołach państwa radzieckiego. Zaznaczmy, że „rusyfikacja” zachodnich mniejszości narodowych (Niemcy, Łotysze, Estończycy, Polacy) z jednej strony miała charakter obiektywny. Według danych historyka I. A. Riabcewej w okręgu Nowosybirskim 80% kobiet-Polek uważało język rosyjski za rodzimy⁴⁶.

⁴² K a p p e l e r, *Russaland als Vielvolkerreich*, s. 305.

⁴³ M. N. K o l o t k i n, *Baltijskaja diaspora Sibiri opyt istoriceskogo analiza 20-30-godow*, Nowosybirsk 1994, s. 92.

⁴⁴ Tamże, s. 101.

⁴⁵ Tamże, s. 102.

⁴⁶ I. A. R i a b c e w a, *Zenšiny Zapadnoj Sibiri 19120-1930*, praca doktorska, Nowosybirsk 1996, s. 164.

Jednak najbardziej bolesnego ciosu godzącego w kulturę małych narodów ZSRR zadała polityka masowych represji. Jeszcze na początku lat dwudziestych rozpoczęły się prześladowania Kościoła katolickiego. Księża byli pod tajną obserwacją organów karnych. W 1931 r. wraz z liczną grupą parafian został aresztowany przez organy OGPU proboszcz katolickiej parafii w Tomsku⁴⁷. Na terenie całej Syberii zamykane były kościoły oraz wstrzymano działalność szkół narodowościowych. Masowe fizyczne wyniszczenie Polaków zaczęło się w roku 1937. Za typową może być uznana sprawa Polskiej Organizacji Wojskowej sfabrykowana w Barnaule⁴⁸. Jej ofiarą padli znani obywatele miasta, m.in. muzyk Antoni Marcinkowski. W 1938 r. represje dotknęły mieszkańców polskich wsi na Syberii. Wspomnienia i świadectwa mieszkańców Nowosybirska⁴⁹ mówią, że większa część mężczyzn zamieszkujących polskie wioski uległa wyniszczeniu w gułagach.

W ten sposób Polonia syberyjska jako zjawisko kulturowe przestała istnieć przy końcu lat trzydziestych.

⁴⁷ W. A. H a n i e w i c z, *Istoria Tomskiego rimsko-katoliczeskiego prichoda (XVII-XXww.)*, w: *Kultura: filozofia i istoria*, Tomsk 1994, s. 112.

⁴⁸ W. B u b n o w i c z, *Polacy odgrywali ważną rolę w życiu Altaja*, „Sibirskaja starina” 1977, nr 12(17).

⁴⁹ M.in. relacja M. I. Szewaszkiewicz z zarejestrowana przez L. K. Ostrowskiego w 1990 r. – w zbiorach autora.